

ТИББИЁТИ

ИИВ Қашқадарё академик лицейи

Тарих фани ўқитувчиси

Поёнов Ихтиёр, Узоқов Бегали

Калит сўзлар. ўзбек хонликлари, табобат, тиббиёт, шифокор-табиблар,

Аннотация. Мазкур мақолада XVIII – XIX аср бошларида Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларида мавжуд тиббиётнинг аҳоли ва табиблар фаолияти ҳақида қисқача маълумотлари берилди

XVIII – XIX аср бошларида барча хонликларда асосан тиббиёт илмидан таълим берувчи мактаблар бўлган. Бундан ташқари мадрасалардаги таълим тизимига Европа ва Россиядаги ўша даврда ривожланган фани-техника ютуқлари ҳам кириб келди. Бу даврда шоирлар орасида тиббиётга доир шеърлар битиш анъанаси ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Хива хони Муҳаммад Раҳим II буйругига биноан, шоир ва табиб Аҳмад Табибий Хива анталогияси ҳақида шеър ёзган. Аҳмад Табибий хоннинг хос табиби бўлган. Қўқон хонлигида худди шунга ўхшаш анталогияни шоир Фазлий Намангоний ёзган. Ўзбек хонликларида XVIII – XIX асрларда тиббиётни ривожланиши ва табибларнинг фаолияти ҳақида маълумотлар камлигига қараганда, улар унчалик кўп бўлмаган. Қуйида айрим табиблар ва уларнинг фаолияти тўғрисида маълумотлар берилди.

Солиҳ ибн Муҳаммад Қандаҳорий – ўзбек хонликларидаги кўзга кўринган табиблардан бири бўлган. У Хиротда туғилган ва амир Шохмурод (1785 – 1800) даврида Бухорода табиблик билан шуғулланган. Солиҳ ибн Муҳаммад кўпроқ болалар касалликлари билан шуғулланган ва уни ишларининг асосий қисми педиатрияга бағишланган. Унинг асарларидан бири “Тухфат ал-шоиста” (“Арзигулик совға”) асари ҳисобланади.

Бу асар кириш ва икки бобдан иборат бўлиб, биринчи бобда бола организмнинг ўзига хос хусусиятлари келтириб ўтилган. Қандаҳорий шундай деб ёзади: “бола организми ташқи муҳит таъсирига (иссиқ, совуққа) берилувчан бўлади, шунинг учун ҳам улар шамоллаш билан тез оғрийди”. Муаллиф болалар касалликлари ҳақида ёзар экан, уларни икки гуруҳга ажратади. Биринчиси, бола туғилганидан бошлаб беш ёшгача бўлган даврда учрайдиган касалликлар, иккинчи гуруҳга эса олти ёшдан бошлаб валоғатгача бўлган даврда учрайдиган касалликлар киради.

Солиҳ ибн Муҳаммад Қандаҳорийнинг иккинчи асари “Тухфат ал-маъсумин” (“Беғуноҳларга совға”) деб номланади. Бу асар кириш, икки боб ҳамда хулоса қисмларидан иборат. Бу китобда болалар касалликларидан ташқари, аёллар организми физиологияси ва патологияси ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади. Кириш қисмида муаллий сув, ҳаво, турмуш тарзи, яъни гигиенани соғлиққа аҳамияти ҳақида гапириб ўтган. Биринчи бобда ҳомиладорликни физиологик ва патологик ҳолатлари ҳақида маълумот берилган. Ҳомиладор ва эмизувчи аёлларга керакли овқатланиш ҳамда яшаш шароити ҳақида ёзилган. Иккинчи бобда маълум бўлган болалар касалликлари ва уларни давоси ҳақида ёзилган. Китобнинг хулоса қисмида муаллиф болаларда захарли ҳашоратлар чиқишини олдини олиш ҳақида маълумот беради.

Солиҳ Қандаҳорийнинг учинчи китоби “Амал ас-солиҳин” деб номланади. Бу китобни фармакология бўйича қўлёзма деса ҳам бўлади. Унда касалликларни даволаш йўллари ёзилган. Унда алифбо кетма-кетлигида турли хилдаги дориларни тайёрлаш усуллари, миқдори ва қўлланилиш тартиби ёзилган.

Ўша даврнинг машҳур табибларидан Жунайдуллоҳ Хозик, Жафар Хожа Ҳазораспий, Маҳмуд Яйпаний, Турсунхожа Ҳаким, Абдулла Хожа, Боядоғлик Ҳаким, Ҳакимча табиб, Абдулвахоб Ибодий, Аҳмад Хожа табиб, Қодир табиб, Атауллоҳ табиб, Хожи табиб ва бошқалар фаолият олиб борган.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларидаги машхур табиб ва олимлардан бири Жунайдулло ибн Исломшайх Ҳозик ҳисобланади. У Ҳиротда туғилган ва яхши таълим олган. Тиббиёт, тарих ва шеърятни яхши билган. XIX аср бошларида у Бухорога кўчиб келади ва табиблик қилади. Чуқур билим ва катта малакага эга бўлганлиги сабабли Жунайдулло Ҳозик халқ орасида ҳурматга сазовор бўлган. Жунайдулло Ҳозик адабиёт билан ҳам шуғулланиб турган. У шеър ва тарихий асарлар ёзган. Ҳозик адабиёт билан жиддий шуғулланган, у ўз шеърларида Бухоро амири Насруллохонга бир қанча танбеҳлар берган. Бу нарса ҳукдорни ғазабини кўзгатган ва кейинчалик Жунайдулло Ҳозик Кўқонга кўчиб кетишга мажбур бўлди.

Ҳозикнинг албатта тиббиёт ҳақидаги ишлари бўлган, аммо улардан фақатгина Умар Чағминийнинг “Кичик конун” деб номланган китоби ҳақида ёзган “Таҳқиқ ва қавоид” (“Текшириш ва ҳақиқатни аниқлаш”) номли асари қолган холос.

XIX асрнинг охирларидаги Хоразм табибларидан бири Жафар Хожа Ҳазораспий (Жафар Хожа ибн Насриддин Хожа Ҳусайн Қарвақий Ҳазораспий) ҳисобланади. Унинг асарлари шарқнинг асосий йўналиши мижоз ҳақида бўлган. Ҳазораспий касаллик ривожланганда организмни суяқ қисмида ўзгаришлар юзага келади, деб ҳисоблаган. Шу сабабли беморларга дори воситалари беришдан аввал қон чиқариш керак деб ҳисоблаган. Ҳазораспийнинг “Тиббиёт илмининг йигиндиси” номли асари машхурдир. Унда Ҳазораспий қуйидаги касалликларнинг симптомлари ва давоси ҳақида ёзади: гелминтозлар (ришта); тери касалликлари (парша, сугал, витилиго, фурункулез), юқумли касалликлар (қизилча, сувчечак, кўк йўтал ва бошқ.), захар ва зардоблар ҳақида айтиб ўтган. Бундан ташқари дориларни тайёрлаш ва қўллаш усуллари ҳақида маълумотлар ёзиб қолдирган.

Маҳмуд Яйпаний (Маҳмуд Ҳаким Яйпаний Кўқондий) XIX аср охири – XX аср бошларидаги ўзбек табибларидан бири ҳисобланади. У 1851 йилда Кўқондан 20 км узоқликда жойлашган Яйпан номли жойда (ҳозирги Яйпан шаҳри) туғилган. Унинг оиласи зиёли оилалардан бўлган. Яйпаний

ёшлигидан адабиётга, тарих ва бошқа фанларни ўқишга қизиққан. У Қўқондаги “Жомий” ва “Мирзо Қўқандий” мадрасаларида таълим олган. Мадрасада Куръон карим ва шариатни ўрганишга кўп эътибор берилган. Фанлардан арифметика, геометрия ва араб тили ўргатилган. Фақат алоҳида ўқичувчилар қизиққан ўқитувчиларга бошқа фанларни (астрономия, философия, математика, география, тарих ва тиббиёт) мустақил ўрганишда ёрдам беришар эди.

Яйпаний мустақил фанларни ўрганишга ҳаракат қилди ва тез орада Аристотель, Платон, Гиппократ, Гален, Абу Бакр Розий, Ибн Сино ва бошқа олимларни асарлари билан танишиб чиқди. XIX аср охирларига келиб Европа ва Россияда илм-фан анча илгарилаб кетди, уларни ютуқлари билан танишиш мақсадида Яйпаний лотин ва рус тилини ўрганди. Яйпанийнинг ҳаёти ўша даврда пойтахт Қўқон шаҳрида ўтди. Қўқон ўша даврда Ўрта Осиёнинг савдо-сотиқ ва маданият маркази ҳисобланган. Шаҳарда жуда кўп олимлар, ёзувчилар, муסיқачилар яшаган. Уларга мисол қилиб ўзбек адабиётининг мумтоз намоёндалари сифатида Фурқат ва Муқимийни, фан арбоблари Бузрук Хожа ва Абдулвахоб Ибодийни, табиблар Турсунхожа ҳаким, Балдабек ҳаким, Абдулло Хожа, Ҳаким ва Ҳакимча табибларни айтиш мумкин. Бундай етук табиб ва олимлар билан танишиш ҳамда ҳамсуҳбат бўлиш Яйпанийни олим ва табиб бўлиб етишишида катта рол ўйнади.

Таҷрибасини ошириш мақсадида Яйпаний беморларни бепул даволар, дори тайёрлаб берар ва уларни аҳволини кузатар эди. Дори тайёрлаш учун ўтларни ўрмон ва тоғлардан териб келган, ўз уйи ёнидаги ерда ҳам доривор ўсимликлар ўстирган. Дориларни таъсирини у аввал хайвонларда (қўй, маймун) синаб кўрган ва кейин беморларга берган. Яйпанийнинг уйда сувни тозалаш учун тўртбурчак идиш ва дорилар учун чузинчоқ идишлар бўлган. Қийин меҳнатдан сўнг, у машҳур табиб сифатида танилди. Худоёрхон Маҳмуд Ҳаким Яйпаний ҳақида эшитиб, уни саройда табиблик қилишга чақиради. Яйпаний хонга “Мени подшолик

қизиқтирмайди, мени бошимда қашшоқлик тожи турибди” деб жавоб қилади.

Маҳмуд Ҳаким Яйпаний халқни савиясини ошириш учун кўп меҳнат қилган. Тиббиёт илмини халқ орасида тарқатишга ҳаракат қилган. Маҳмуд Ҳаким Яйпанийнинг фалсафа, тарих ва бошқа фанлардан бир канча китоблари мавжуд. Унинг иккита китоби машхур: “Тариқ ал-илож” (“Даволаш йўли”) ва “Қонун ал-илож” (“Даволаш қоидалари”).

“Тариқ ал-илож” 1913 йилда ёзилган бўлиб, уч қисмдан иборат. Биринчи қисмида Фаргона ва Қўқон хонлиги тарихи ҳақида маълумот берилган. Китобнинг иккинчи қисми шеър тарзида ёзилган бўлиб, унда илмдан йироқда бўлган, лекин ўзини олим ва билимдон қилиб кўрсатувчи кимсалар ҳақида салбий фикрлар баён этилган. Китобнинг учинчи қисми тиббиётга бағишланган. Унда беморларга ташхис қўйиш ва уларни даволаш ҳақида батафсил маълумот берилган. Дорилар ҳақида маълумот берилган ва китобнинг охирига саҳифаларида уша даврда маълум бўлган дорилар руйхати келтирилган.

“Қонун ал-илож” номли китоби эса тўлиқ тиббиётга ва дориларга бағишланган. Яйпаний организмни суяқ жисмларига таъсир этувчи омиллар сифатида нотугри овқатланиш, оғир жисмоний меҳнат ва асабий зўриқишларни айтиб ўтган. Яйпаний паразитар касалликлар борлигини тасдиқлаган, бундан ташқари ришта ва малярияни тирик “ҳашоротлар” чақиришини ҳам айтиб ўтган. У кичик паразитлари борлигини (гелминтлар) айтди. Яйпанийнинг касалликларни этиологияси ва патогенези ҳақидаги карашлари, ҳозирги назарияларга жуда яқин туради. Яйпаний 1930 йилда ҳаётдан кўз юмган.

Ўрта Осиёнинг тиббиёти ва соғлиқни сақлаши тизими билан ўзбек шоири Муқимий (Амин Хожа Муқимий) ҳам қизиққан. У халқни қашшоқлиги ва касалликларни кўплиги ҳақида ёзган. Малярияни у “оғир юрак касаллиги” деб ёзган, бошқа енгилроқ касаллик – лейшманиоз ҳақида эса шундай деган: “бу касаллик эркаклар ва аёлларни юзларини чандик

килади, бизни аҳмоқона ишларга бошлайди”. Кўриниб турибдики, Муқимий ўша даврда тарқалган касалликлар ҳақида билган.

Тиббиёт билан бухоролик олим, шоир Аҳмад Дониш ва хоразмлик олим ва шоир Комил Хоразмий таниш бўлган. Унинг ташаббуси билан Хивада биринчи фельдшерлик амбулаторияси очилган.

Хуллас, Ўрта Осиё хонликларида XIX асрнинг охирида касалхоналар, дорихоналар ва соғлиқни сақлаш тизимининг бошқа объектлари йўқолиб, табиблар сони камайиб кетди. Ҳар бир шаҳарда мадрасада таълим олган уч-тўрттадан ортиқ табиблар ишларди. Даволаш усуллари ҳам эскирки усуллар эди. Бу усуллар замонивий Европада фойдаланилиб келинган даволаш усулларидадан анча орқада қолган эди. Шундай бўлса-да, бу табиблар етарли даражада эмасди. Шаҳар ва қишлоқ халқи фақатгина халқ табобатидан фойдаланиган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Рустамова Х.Е., Стожарова Н.К., Нурмаматова Қ.Ч., Абдурашидова Ш. А. Тиббиёт тарихи. – Т., 2014. – 207 б.
2. Абдуллаев А.А.История развития медицины Хорезма /Диссертация на соискание ученой степени доктора медицинских наук. – Москва, 1971. – 431 с.
3. Кадыров А.А. История медицины Узбекистана. – Тошкент: ИПО Ибн Сины, 1994. – 223 с
4. Махмудова Н. М. “История развития внутренней медицины в Узбекистане” из – во “Фан” Тошкент, 1969.